

Kandidátusi értekezés tézisei

A BIBLIAI TIPOLOGIA
HERMENEUTIKAI, IKONOGRÁFIAI ÉS
IRODALMI VONATKOZÁSAI

* * *

THE HERMENEUTICAL, ICONOGRAPHICAL
AND LITERARY ASPECTS
OF BIBLICAL TYPOLOGY

Írta:
FABINY TIBOR

1991

Magyar Tudományos Akadémia

A BIBLIAI TIPOLÓGIA
HERMENEUTIKAI KONOTÁCIÓI ÉS
IRODALMI VONATKOZÁSAI

THE HERMENEUTICAL ASPECTS
AND LITERARY ASPECTS
OF BIBLICAL TYPOLOGY

ÉRTÉKELÉS
TUDOMÁNYOS ÉRTÉKELÉS

1991

I. Az értekezés tárgya és a megközelítés módszertana

A nyolcvanas években az angolszász irodalomtudomány számos neves képviselője, többek között Frank Kermode, Northrop Frye, Robert Alter, Harold Bloom, Geoffrey Hartman, Gabriel Josepovici, George Steiner, Stephen Prickett fordult a Biblia és az irodalom tanulmányozása felé. A „Biblia” egyes irodalomkritikusok számára kifejezetten a Héber Bibliát, másoknak viszont a keresztény Szentírást jelenti. E rendkívül gyümölcsöző kutatási tendenciának Magyarországon még alig ismertek az eredményei.

Angol nyelven írt értekezésem tárgya a bibliai tipológia (más néven: figuralizmus) olvasás-esztétikai alapon (reader-response criticism) történő interdiszciplináris megközelítése. A bibliai tipológia, s annak irodalmi alkalmazása a hazai irodalomtudományban szinte teljesen ismeretlen terület, noha német nyelvterületen Erich Auerbach és Friedrich Ohly kutatásai, az angolszász irodalomtudományban pedig Sacvan Bercovitch, Earl Miner, A. C. Charity, George P. Landow és mindenek előtt Northrop Frye írásai alapján már jó ideje ismert jelenség.

A tipológiával foglalkozó irodalomkritikusoknak természetesen a teológia egyes területein, különösképpen a bibliai hermeneutika kérdéseiben járatosnak kell lenniük, kiteljesítéssel kell rendelkezniük a tipológia ikonográfiai-művészettörténeti vonatkozásaira is. A témám interdiszciplináris feldolgozását tehát az indokolja, hogy egy viszonylag ismeretlen jelenséget jobban megérthetünk, ha azt több oldalról közelítjük meg. A tipológiát azonban elsősorban nyelvi jelenségnek, beszédalakzatnak tekintem, ugyanolyan beszédalakzatnak, mint az allegóriát, a szimbólumot, a metaforát vagy a mítoszt. Ezért a teológiai és a művészettörténeti kutatásokat integrálva témámat mindenek előtt a filológusi, irodalomtudományi perspektívából vizsgálom. Mivel a tipológiát – sok egyéb aspektusa mellett – olvasási formának is tartom, ezért az olvasás hermeneutikai kontextusának kidolgozása után a témámról is úgy írok, hogy „olvasok”: a Bibliában megjelenő tipológiát „Az Írás olvasása”, a középkori ikonografikus tipológiát „A képek olvasása”, s az egyes drá-

mai példákban felfedezhető figurálist must „Az irodalom olvasása” című fejezetekben vizsgálom. A három ikonográfiai és irodalmi példa *esetanulmány*; az egyes művek elemzésével kívánom alátámasztani elméleti megállapításaimat.

II. Alapfogalmak

Ha össze akarnánk gyűjteni, hogy mi mindent jelöl a bibliai tipológia, akkor legalább kilenc dolgot sorolhatnánk fel: (1) A Biblia egyféle olvasása; (2) az Ó- és az Újszövetség egységének a princípiuma; (3) a bibliai egzegézis egy módszere; (4) beszédalakzat; (5) gondolkodásmód; (6) retorikai forma; (7) történelemszemlélet; (8) az ismétlődés princípiuma a művészeti alkotásban; (9) szövegekben az „intertextualitás” megnyilvánulása. A hagyományos és legközismertebb értelemben a tipológia az írásmagyarázatnak (egzegézisnek) az a módszere, amely – az Ó- és az Újtestamentum szoros kapcsolataát feltételezve – az egyes ószövetségi eseményekben, személyekben vagy dolgokban olyan „előképet”, „előrevetülést” vagy „árnyékot” lát, amelyek majd az Újszövetségben teljesebben be; az egykori „minták”, „modellek” itt valósággá válnak, s így „betöltetnek”. A Jordánon való átkelést például a keresztség, Izsák fiú engedelmességét Krisztus, a mennyei manna eledelét pedig az Eucharistia előképeként fogták fel. A dolgozatomban arra mutatok rá, hogy a tipológia nemcsak *prefiguratio* vagy *adumbratio*, hanem *postfiguratio* is, tehát nemcsak *Vorbild* (előkép), hanem *Nachbild* (utókép) is. Kísérletet teszek a tipológia új, nyelvi szempontú definíciójára.

A tipológiai egzegézisnek két virágkora volt a bibliai hermeneutika történetében: a patrisztikában és a 17–18. századi – főleg angolszász – protestáns teológiában. Ez a magyarázata annak, hogy a tipológiai szimbolizmus irodalmi és képzőművészeti alkalmazása elsősorban a középkori valamint a 17. századi műalkotásokra jellemző, de később is többször is újra felbukkan, például a viktoriánus Angliában a preraffaelita költők és festők körében.

Manapság azonban a tipológia már egy teljesen elfelejtett nyelvtan, nemcsak irodalomtörténészek, hanem teológusok körében is. Ám azok

körében, akik nem felejtkeztek el róla teljesen, a tipológia sokszor szenvedélyes ellenkezést vált ki. Az Ószövetség és az Újszövetség oldaláról is vannak ellenségek. A Héber Biblia oldaláról szemlélve a tipológia nem egyszer botrány, az Újszövetség oldaláról nézve pedig nem egyszer bolondság. Harold Bloom szerint a tipológia nem más, mint a Héber Biblia erős szövegének „uzurpációja”, erőszakos birtoklása, s Auerbach *figurá*-ja vagy Frye „kód”-ja is csupán a kereszténység illegitim, szektás kisajátító tendenciájának késői megnyilvánulásai. A másik oldalról viszont különösen a német teológiában jelentkezik időnként az a gondolat, hogy az Ószövetség igazán nem tartozik a kereszténységhez, s így előképekről értelmetlen dolog beszélni. Ennek a tendenciának extrém megnyilvánulása a „Náci Biblia” példája, amelyik az Ószövetség helyére a német mitológiát tette. Éppen ezért annál is jelentősebb, hogy a mindezidáig egyetlen, s immár klasszikusnak számítható teológiai értekezés a tipológiáról, Leonard Goppelt *Typos* című könyve ilyen történelmi kontextusban, ebben a szellemi klímában íródott 1939-ben. Goppelt után ószövetségkutatók is, mint Gerhard von Rad, s a patrisztika olyan szaktekintélyei is, mint G. H. W. Lampe, Jean Danielou vagy Henri de Lubac is a tipológia kérdéseivel kezdtek foglalkozni.

Lényeges elméleti megállapításokat azonban az irodalomkritika hozott. Erich Auerbachnak a *Figura* című híres tanulmányában, valamint a *Mimézis* című könyvében szinte vezérmotívumként jelenik meg a „figurális értelmezés” gondolata. Auerbach ezt a következőképpen definiálja: „A figurális értelmezés két olyan esemény vagy személy között hoz létre összefüggést, melyek közül az egyik nemcsak önmagát, hanem a másikat is jelenti, a másik pedig az egyiket magában foglalja vagy beteljesíti. A figura két pólusa időben elválik egymástól, de mint valódi történés vagy személy, mind a kettő az idődimenzióon belül van.” (*A hermeneutika elmélete*, Szeged, 1987, 46. old.) Northrop Frye hasonlóképpen vélekedik, amikor azt írja, hogy a tipológia „időben mozgó beszédalakzat”: a típus a múltban van, az antitípus pedig a jelenben, vagy pedig a típus a jelenben, s az antitípus pedig a jövőben. Kierkegaard alapján Frye két időben mozgó alakzatot ismer: a kauzalitást és a tipológiát. Amíg az előző múlt-orientált, s alapja az értelem, a meg-

figyelés és a tudás, addig az utóbbi jövő-orientált alakzat, s alapja a hit, a remény és a vízió. (Kierkegaard a görögökre jellemző rekollekciót különböztette meg a héber és a bibliai gondolkodásra jellemző repetíciótól, ami „előre irányuló emlékezés”.)

III. Eredmények és további hasznosítások

A disszertáció a tipológiát először elméletileg vizsgálja, a problémákat a Nyelv–Jelentés–Olvasás hermeneutikai kontextusába helyezi, e hármas felosztással némileg felidézi a 18. századi német hermeneutika egymást követő fázisait: az *ars intelligendi* (a megértés művészete), az *ars explicandi* (a magyarázat művészete) és az *ars applicandi* (az alkalmazás művészete).

1. A Nyelv

A tipológiát elsősorban nyelvi alakzatként kell megértenünk, s ezért a Biblia sajátos nyelvezetét kell mindenképp előtt tanulmányoznunk. Northrop Frye a *The Great Code*-ban három nyelvi fázist különböztet meg: a metaforikus–poétikus, a metonímikus–filozófikus és a deskriptív–tudományos nyelvi fázist. Bár a Biblia nyelvezete leginkább az első nyelvi fázishoz áll közel, s nem mentes a második nyelvi fázis egyes jellemzőitől sem, a Biblia nyelvezete leginkább proklamációként, *kerygmaként* fogható fel, amelyik egzisztenciálisan, a maga tekintélyével megszólítja, felszólítja az olvasót. A Biblia nyelve írott nyelv, mégis azt igényli, hogy ismét beszéddé váljék, hogy az olvasók visszaalakítsák azt az eredeti szóbeli formává. Az oralitás (“Isten beszél”) megelőzi a verbalitást, „all text is pretext” (minden textus ürügy), írja vagy mondja Walter Ong. A *kerygma*, a Biblia nyelve tehát azt igényli, hogy kimondják, proklamálják, hirdessék.

A bibliai nyelv másik fontos jellemzője az, ami Paul Ricoeur a „nyelv teljességének” hív, s amit mi a kiteljesedés vagy a beteljesedés igényének nevezünk. A disszertáció a beteljesedés hermeneutikai értelmét bontja ki. Amíg a köztudat a beteljesedést csak mint egy jöven-

dőmondás (predikció) „beigazolódásaként” fogja föl, addig a beteljesedés bibliai tartalma ennél sokkal mélyebb. A Bibliában a beteljesedés a „teljesség”, a „tökéletesség”, az „érettség”, a „beérés” gondolatával rokonítható. Legtalálhatóbban Ezsaiás prófétánál jut ez kifejezésre: „ilyen lesz az én igém is, amely számból kijön: nem tér vissza hozzám üresen, hanem véghezviszi, amit akarok, eléri célját, amiért küldtem.” A beteljesedés vagy a beteljesítés olyan, mint a „betöltődés” vagy a „feltöltődés”: ha a szó „talál”, akkor eléri célját, „feltöltődik” és működésbe lép.

Ezen a ponton kell utalnunk a tipológia szó eredetére. A *typos* (latinul: *figura*) a görög *typtein*, ami azt jelenti, hogy „ütni”, „mintát ill. nyomot hagyni”. A szó tartalmilag az *emblemá*-val mutat rokonságot, hiszen mindkettő magában foglalja azt, hogy egy pecsét „nyomot hagy a viaszban”. A szó etimológiája is arra készit bennünket, hogy a tipológiát a fent említett beteljesedéshez, ill. betöltődéshez való viszonyában próbáljuk meg definiálni. Ha a *typos* olyan, mint egy „nyom”, akkor az azt igényli, hogy azt értelmezzék, betöltsék. Paul Ricoeur a szimbólumot az értelmezéssel való összefüggésben definiálta: „a szimbólum olyan kettős értelmű kifejezés, amely értelmezést kíván, az értelmezés pedig olyan művelet, amely a szimbólum megfejtésére irányul”. Hasonló logikával fogom a tipológia összetevőit definiálni: „a *figura* (*typos*) olyan nyelvi alakzat, amely beteljesedést vagy betöltődést kíván, a beteljesedés pedig olyan művelet, ami az (eredetileg üres *figura*, vázlat, modell, nyom formula stb.) betöltésére, ill. kitöltésére irányul”. Tertullianustól származik a *figuram implere* kifejezés. Az Újszövetség olvasása közben érthetjük meg, hogy az evangéliumok Jézusa miképpen „tölti be”, ill. „tölti ki” az egyes ószövetségi figurákat, mint a „próféta”, a „király”, az „Emberfia”, a „bárány”, az „oroszlán”, a „szenvedő szolga”, a „főpap”, a „kő”, maga „Izrael”, sőt az „ember”, azaz „Ádám” figuráit. Azáltal, hogy betölti azokat, rekapitulálja őket, s azonosítva magát velük, egy magasabb szintre helyezi őket. A magasabb szinten való megismétlődést vagy rekapitulációt nevezi Goppelt *Steigerung*-nak. Az írásmagyarázat történetében s a köztudatban ma is sokszor összemosisdik a tipológia az allegóriával. Ám az utóbbi inkább a görög fogalmi gondolkodással, az előbbi viszont a zsidó hermeneutikával (mirash, peshet) mutat rokon-

ságot. Amiképpen a *midraš* elsősorban életszemléletet, ugyanúgy a tipológia is – Goppelt megfogalmazásában *pneumatische Betrachtungsweise* – lelki látásmód, s nem egy „hermeneutikai módszer”, mint ezt Bultmann állította. Újabban zsidó írásmagyarázók (pl. Michael Fishbane) is hangsúlyozzák, hogy már az ószövetségben is jelen van a tipológia, a Genézisben például erős az ismétlődés motívuma: ugyanazokkal a szavakkal áldja meg az Úr Ádámot és Noét, sokszor elhangzik az „amint, úgy” formula: „amiképpen Mózeszel voltam, veled is úgy leszek”. Az ószövetségi tipológia azonban a próféciaokban éri el a csúcspontot, különösen Deutero-Ezsaiásnál. Itt többször is találkozunk az „új Exodus”, az „új Dávid”, az „új Jeruzsálem”, az „új teremtés”, az „új szövetség” kifejezésekkel. A tipológia tehát az újat a régi jegyében írja le, s hangsúlyozza, hogy az új, noha az minőségileg más, mint a régi, mégsem szakadhat attól el. A tipologikus gondolkodás a parabolával is rokonságot mutat, mert a közismerttel fejez ki valami meghökkentő újat: „minden írástudó... hasonló ahhoz a gazdához, aki őt és újat hoz elő éléstárából” (Mt. 13,52).

2. A Jelentés

A jelentés problémáját a hagyományos bibliai hermeneutikák hosszú időn keresztül statikusan fogták föl. Eleinte 1. Kor. 3,6 alapján csak a literális (grammatikus) és a spirituális (pneumatikus) között tettek különbséget. Origenész hármasság-értelmezéséről: a testi, a lelki és a szellemi értelemről tanított 1. Tessz. 5,23 alapján. A középkorban a legelterjedtebb módszer a négyes értelem (*Quadrigena*) megkülönböztetése volt: a literális, az allegorikus–tropológikus, a morális és az anagógikus értelem. Luther és a reformáció szakított az allegorizálással, s a literális értelem kizárólagosságát hangsúlyozta. Ám a literális értelmet összetettként fogta fel, s az egyszerre jelentette a történeti és a figuratív értelmet. A reformáció idején azonban a literális értelem nem a szerzői szándékot jelentette, mint később a történet-kritika idején, hanem a *szöveg skópuszát*. A hermeneutika történetében több példát is olvashatunk arról, hogy egyesek miképpen harcoltak a szövegek al-

legórizálása vagy spiritualizálása ellen. A IV. században az antiochiai iskola képviselői vezették be a *theoriát* az allegória helyett, a XI. században a Párizs melletti viktoriánus iskola képviselői főleg a zsidó írástudó Rashi hatására a történeti értelem elsődlegességét és az erre épülő mélyebb értelmet, a *sententiát* hangsúlyozták. A literális értelem figuratív aspektusára épül, s az a (valószínűleg a *midraš*ból eredeztethető) gondolat, hogy a szövegek jelentése nem statikus, hanem dinamikus, ami állandóan mozgásban van. Egy irodalmi és egy teológiai terminussal is szemléltethetjük ezt a jelenséget. Northrop Frye a szövegek „folyamatos értelméről” beszél. Mint írja, a szövegekből mindig valami újat tudunk kihozni, hiszen azok mindig tartogatnak számunkra valami meghökkentő novumot. Nem arról van szó, hogy merő figyelmetlenségéből egyes mozzanatokat nem vettünk volna korábban észre, hanem arról, hogy a szöveg új élethelyzetekben mindig tud valami újat mondani. A Biblia szövege, szövete ezért folyamatosan növekszik, változik, alkalmazkodik, szinte „idomul” az olvasóhoz. Frye azt írja, hogy olyan a bibliai ige, mint a „mag”, ami folyamatosan, fokozatosan növekszik, gyökeret ereszt, szárba szökken, s mindig új és új hajtásokat bont ki. A Raymond Brown által kidolgozott *sensus plenior* (teljesebb értelem) fogalma éppen arra hivatott, hogy a bibliai szövegek jelentése sokszor később, utólag érthető, amikor az „beérik”, s ahogyan a szöveg a múltban rejtegette a jelent, ugyanúgy a jelenben is hordja a véget, a szöveg előre mutat, fokozatosan halad a jövőbeli beteljesedés felé.

3. Az Olvasás

Ha a szöveg állandó mozgásban van és mintegy beteljesedésre vár, akkor elmondhatjuk, hogy maga az olvasás is a szöveg „beteljesítése”. Olvasás nélkül ugyanis a szöveg halott, „hibernált” állapotban van: ha egy szöveget nem olvasok el, akkor halálra kárhoytatom, az olvasással viszont életet leheljek bele. Robert Jauss, Wolfgang Iser vagy Stanley Fish és mások munkái alapján ma már tudjuk, hogy az olvasás nem a jelentés passzív reprodukciója, hanem egy aktív produktív folyamat, mintegy a szöveg újra-írása, újra-alkotása. A szöveg természetesen bizo-

nyos normákat és szabályokat tiszteletben tart, amit az olvasásnak, vagyis az újra-írásnak is tiszteletben kell tartania. A szöveg nyitott realitás, amelyik számtalan sok olvasatot stimulál, ám számos erőszakos, önkényes olvasatnak ellenáll, mivel a szöveg által hordozott struktúrák egyszerre korlátot is jelentenek. A szöveg tehát nemcsak informál, kifejez valamit, hanem „impresszáll”, azaz hatást is gyakorol az olvasóra.

Walter Vogels alapján az inspirációt is az olvasás oldaláról és nem a szerző személye vagy szándéka felől közelíthetjük meg. Vogels szerint nem azért inspirált a Biblia, mert Isten „diktálta” azt a szerzőknek (ahogyan ezt a verbálinspiráció tanítja), hanem azért, mert a szöveg maga rendelkezik olyan tulajdonságokkal, hogy stimulál és inspirál. Az olvasás nem csak inspiráció, hanem – Paul Ricoeur kifejezését kölcsönözve – elmondhatjuk, hogy „appropriáció” is. Az appropriáció, írja Ricoeur a „Mi a szöveg?” című tanulmányában azt jelenti, hogy a szöveg interpretációja az olvasó, az értelmező ön-interpretációjában ér véget. Az olvasó elsajátítja, magáévá teszi azt, ami korábban idegen volt neki, az olvasásban aktualizálja a szöveget, s ezáltal az egykor halott szöveget beszéddé alakítja vissza. Az appropriáció révén – írja Ricoeur – a szöveg küldetése beteljesedik. Az appropriáció nem valami birtoklás vagy önkényes kisajátítás, hanem ellenkezőleg: az önző, narcisztikus ego kioltódása.

Ez az olvasási mód a tipológia lényege. A nyelv által mozgásba hozott jelentéssel azonosul az olvasó, s így a jelentés a könyv részévé válik. Az olvasó maga lesz a szöveg beteljesítője, antitípusa. De ez csak akkor lehetséges, ha a szöveggel azonosul, ha „megeszi a könyvet” (Ezékiel 3,1–3; Jel. 10,9–10), s ha az egója „kioldódik”, s lénye – Northrop Frye szavával élve – „transzparenszé” azaz átlátszóvá válik.

További hasznosítások

A disszertáció további fejezeteiben a tipológia olvasás-orientált, befogadáseztétikai hermeneutikai elméletét a gyakorlatban alkalmazom, tipológiai struktúrák és programok olvasása révén. A Biblia különféle tipológiai struktúráinak feltárása után (III. fejezet), egyes középkori ikonográfiai programok, jelesül a *Klosterneuburgi oltárkép*, a *Biblia*

Pauperum és a *Speculum Humanae Salvationis* művészi struktúráját és a teológiai programját olvasom, a vizualitás és a verbalitás elméleti kérdéseinek (ikonofília, ikonofóbia) tisztázása után (IV. fejezet). Az ikonográfiai esettanulmányok után irodalmi esettanulmányok következnek, s arra mutatok rá, hogy a tipológia az irodalomban elsősorban nem prefigurációként, hanem sokkal inkább posztfigurációként jelenik meg. Három drámát választottam elemzés céljából: a chesteri ciklusból származó misztériumjátékot Ábrahámról és Izsákról, Shakespeare *Szeget szeggel* című „probléma-darabját” és T. S. Eliotnak *Gyilkosság a székesegyházban* című művét. Mindhárom darabot „hermeneutikai drámaként” is felfoghatjuk, ill. a drámai hermeneutika megnyilvánulását láthatjuk bennük. Mindhárom dráma ugyanis az értelmezésről szól, mindegyikben van valamilyen értelmező figura (az Expositor, a Herceg, ill. a Becketet meggyilkoló katonák). A drámák hősei vagy antihősei különféle figurális olvasatokban különféle típusokat, azaz figurákat „tölthetnek be”. Ugyanakkor az értelmezésről szóló drámák önmagukat is értelmezik, ezáltal megteremtve a dráma önreflexióját, a metadrámát. Mindez úgy történik, hogy az értelmezők (vagy a manipulátorok) a nézőket vagy az olvasókat is bevonják a darabba, tehát a befogadó-értelmező már régen nem a darabot, hanem önmagát értelmezi.

Az elméleti gondolatmenetre épülő esettanulmányok egyúttal arra is példát nyújtanak, hogy további irodalmi és képzőművészeti alkotások is a tipológia ismeretében olvashatók, illetve olvasandók: a katedrálisok üvegablakai, Dante és Milton eposzai, a metafizikus költők, mint John Donne vagy George Taylor költeményei, Hawthorne és Melville regényei vagy William Holmann Hunt festményei, arról nem is szólva, hogy a politikai élet arzenáljában milyen gyakran jelenik meg például a *David redivivus* vagy a *Gedeon redivivus* gondolata. A köznyelvi szinten is gyakran beszélünk Júdásokról, Tamásokról és Péterekről. A bibliai tipológikus szemlélet a mai gondolkodásunkban is jelen van. Természetesen vannak fél-biblikus és Biblián kívüli tipológiák is. Disszertációnk azonban ezekkel már nem foglalkozik.

IV. Publikációk az értekezés témaköréből

1. *A hermeneutika elmélete I-II.* (Szerkesztés) Ikonológia és Műértelmezés 3. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1987.
2. *A tipológiai szimbolizmus* (Szerkesztés) Ikonológia és Műértelmezés 4. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1988.
3. „Előkép és beteljesedés: A tipológiai szimbolizmus a hermeneutika történetében”. in.: *A tipológiai szimbolizmus* 5–21. old.
4. „Érdekeltség és szabadság. Northrop Frye halálára”. *Nagyvilág* 1991/12. 1881–1883. old.
5. „The Literal Sense and the *Sensus Plenior* Revisited”, in.: *Hermathena A Trinity College Dublin Review* (megjelenés előtt)
6. „Isten művészete” A bibliai tipológiáról. *Protestáns Szemle*, I. szám, in.: 1991 január–március, 42–46. old.
8. „A posztkritika esélyei”, in.: *A műértelmezés helye az irodalomtudományban, Studia Poetica 9* szerk. Bernáth Árpád, Szeged, 1990. 251–262. old.
7. *The Lion and the Lamb. Figuralism and Fulfilment in the Bible, Art and Literature* London Macmillan Press (publikálásra elfogadva, megjelenik 1992 tavasz).

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30–34.